

Dini Tetkikler Dergisi

ISSN 2645-9132

Cilt: 4 Sayı: 1 (Temmuz 2021)

İslam Hukuk Ekollerinin Mina'da Gecelemenin Hükmüne İlişkin Görüşlerinin Analitik Bir Değerlendirmesi

Yazar & Çevirmen	
Yaşar Yiğit	
Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye	
dryasar66@hotmail.com	ORCID 0000-0002-2152-524X

Makale Bilgileri		
Tür		
Çeviri Makale		
Geliş Tarihi	Kabul Tarihi	Yayın Tarihi
15 Nisan 2021	29 Temmuz 2021	31 Temmuz 2021
Atıf		
Yiğit, Yaşar. "İslam Hukuk Ekollerinin Mina'da Gecelemenin Hükmüne İlişkin Görüşlerinin Analitik Bir Değerlendirmesi". çev. Yaşar Yiğit. <i>ULUM</i> 4/1 (2021), 213-229.		
Araştırma/Yayın Etiği		
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi, Turnitin'de benzerlik taramasından geçirildi ve çalışmada araştırma/yayın etiğine uyulduğu teyit edildi.		
Etik Beyan		
* Bu makale, <i>ULUM</i> 4/1 (2021), 81-97 arasında araştırma makalesi türünde İngilizce olarak yayımlanan "An Analytical Evaluation of The Sectarian Perspectives of The Ruling on Staying Over-night at Minā" başlıklı çalışmanın yazarı tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.		
Copyright ©		
2020 by ULUM İslami İlimler Eğitim ve Dayanışma Derneği, Ankara, Turkey		
CC BY-NC 4.0		
Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial Lisansı altında lisanslanmıştır.		

İslam Hukuk Ekollerinin Mina'da Gecelemenin Hükümüne İlişkin Görüşlerinin Analitik Bir Değerlendirmesi¹

Öz

Tarihsel sürece bakıldığında hemen her din ya da inancın kendine özgü şekil ve şartları muhtevi bir hac şekli olduğu görülür. İslam dininde ise hac; gerekli şartları ve yeterlilikleri taşıyan Müslümanların yerine getirmekle yükümlü olduğu farz bir ibadettir. Hac, gerek birey gerekse İslam toplumları açısından nice hikmet ve güzelliği bünyesinde barındıran bir ibadet biçimidir. İçerisinde dinî, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik aktiviteleri muhtevi yıllık bir Müslüman/İslam buluşması niteliğindedir. Diğer taraftan hangi açıdan bakılırsa bakılsın hac ibadeti muayyen zamanda, mahdut mekanlarda eda edildiğinden zamansal ve mekânsal tayin ve tahditler nedeniyle edasında doğal olarak türlü zorluk ve meşakkatleri barındıran bir ibadet biçimi olarak dikkat çekmektedir. Neticede bir seferi, muayyen bir zamanı, mahdut bir mekânı iktiza eden hac ibadeti, imkânlar hangi düzeyde olursa olsun sonuçta meşakkat ve zorluktan azade değildir.

Mina'da gecelemenin zamanı; Arafat vakfesi öncesinde terviye günü ve Müzdelife vakfesinden sonra bayramın 2, 3 ve 4. günlerinin gecelerinin Mina'da geçirilmesini kapsamaktadır. Fukaha, terviye günü (Zilhicce ayının 8. günü) Mina'da gecelemenin sünnet olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Buna karşılık fukaha teşrik günlerinin gecelerinde Mina'da gecelemenin hükmü konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Şu kadar var ki meşhur İslam hukuk ekollerinin hac ibadeti bağlamında hükmü farklılık gösterse de teşrik günlerinde Mina'da gecelemenin sünnet, müstehap veya vacip olduğu şeklinde bir görüşe sahip olduklarını görüyoruz.

İbadetlerin genel manada taabbudi oluşu, onların amaçsal kazanımlarına ilişkin hedeflerin tahakkunun göz ardı edilmesini gerektirmez. Makâsıd ve amaçlardan uzak bir şekilde ibadeti sadece bazı norm ve mekânlara hapsetmek, İslam'ın ibadetleri emrediş gerekçesine ve gerçekleştirmek istediği amaçlara aykırıdır. Sembolik birçok menâsiki mündemiç hac ibadetinin gereği kapsamında değerlendirilemeyecek hususları tenkîh ve tefrik ibadetin sağlıklı bir zemine oturmasına hem katkı sağlayacak hem de beraberinde söz konusu meşakkat ve zorluğu, risk ve tehlikeyi bertaraf imkânı olacaktır. Dolayısıyla hac ibadetine ilişkin ayetler ve Hz. Peygamber'in teşri nitelikli uygulama ve sözleri haccın ifasında belirleyicidir. Bu zemine oturmayan bir inanç veya eylem ibadet niteliği taşımaz. Ancak Hz. Peygamber'in her söz ve eylemi de âmir bir hüküm olarak telakki edilemez. Hz. Peygamber açıkça bir beyanda bulunmamış veya uygulamasını ibadetin bir parçası olarak ifade etmemiş ise, onun ibadetin ifası bağlamında uğradığı, dinlendiği, yol olarak belirlendiği bir mekânı, bir zamanı ibadet anlayışıyla dinî bir hükme bağlamak isabetli değildir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in Arafat öncesi terviye gününün gecesi ve Arafat sonrası teşrik günlerinde Mina'da gecelemesini dinî bağlamda değerlendirebiliriz.

Anahtar Kelimeler

¹ Bu çalışma, 01-03 Nisan 2021 tarihlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen ““Değişen ve Gelişen Şartlar Bağlamında Hac” temalı Uluslararası Sempozyumunda sunulan bildirinin geliştirilerek kapsam ve içeriğinin gözden geçirilmesi suretiyle makaleye dönüştürülmüş halidir.

An Analytical Evaluation of The Sectarian Views on The Judgment of Staying The Night In Mina

Abstract

When considered from historical process, it is seen that almost every religion or belief has its own pilgrimage form which includes its own specific way and conditions. In islamic religion, the pilgrimage, the Hajj is a fard worship that muslims are liable whose had necessary conditions and competence. Hajj is a form of worship that includes many profundity and beauty both for the individual and for the Islamic societies. It is an annual Muslim / Islamic meeting that includes spiritual, social, cultural, political and economic activities. On the other hand, whatever from which point is viewed, Since the hajj worship is performed in limited places at a certain time, it draws attention as a form of worship that naturally involves various hardship and difficulties due to temporal and spatial determinations and restrictions. Consequently, Hajj which requires an expedition, a certain time, and a limited place, is not free from hardship and difficulties whatever is the level of possibilities.

The time of staying the night in Mina; It includes spending the night of Tarwiyah day before the day of Arafah, and the nights of the 2nd, 3rd, and 4th days of the Eid after Muzdalifah. Islamic jurists agree that it is sunnah to spend the night in Mina on the Tarwiyah Day (on the 8th of Dhul-Hijjah). On the other hand, fuqaha have different opinions on the verdict of staying the overnight in Mina on the Tashreeq days. Even if the verdict of the famous Islamic law schools in terms of Hajj worship have differencies, we see that they have the opinion that staying overnight in Mina on the days of Tashreeq is sunnah, Mustahabb or wajib.

Worship which is devotional, in general, doesn't have to necessitate ignoring the quest for the realization of their purposeful gains. Restricting worship only to some norms and places, far from goals and objectives, is against the justification of Islam's order of worship and the purposes it wants to achieve. Eliminating and distinguishing the issues that cannot be considered within the scope of the Hajj worship, which includes many symbolic pilgrimage rituals, will both contribute to the establishment of a healthy basis of worship and will also provide to remove the possible hardship and difficulties, risks and dangers. Therefore, the verses regarding the Hajj worship and the law-making practices and words of the Prophet (SAW) are decisive in the performance of the hajj. Any belief or action that is not based on this ground does not constitute worship. However, not every word and action of the Prophet (SAW) can be regarded as a mandatory provision. If the Prophet did not make a clear statement or define his performing as a part of worship, it is not appropriate to make inference religious verdict as a way in the context of the performance of worship where he visited, rested, followed the way. Based on this, we can evaluate the Prophet's (SAW) overnight stay in Mina on the night of the Tarwiyah day before the day of Arafah and on the days of Tashreeq after the day of Arafah in the religious context.

Keywords

Hajj, The time of staying the night in Mina, Tarwiyah Day, Tashreeq Days

Giriş

İbn Tarihsel süreç dikkate alındığında farklı şekillerde tezahür arz etse de inanç ya da inanma, her dem insan ile var olagelmış önemli bir olgu olarak dikkat çekmektedir. Diğer taraftan bununla ilintili olarak hemen her din ve inanç sisteminin kendine özgü ibadet niteliği taşıyan ritüelleri söz konusu olagelmıştır. Vahiy kaynaklı dinlerde ise ibadet, inancın/imanın bir uzanımı olarak bağlularının Allah'a kulluklarının bir gereği bağlamında yerine getirmekle yükümlü kıldıkları görevler bütünüdür. Türkçemizde ibadet, kulluk etmek ve tapmak kelimeleriyle de ifade edilmektedir. İbadet kelimesiyle aynı kökten türeyen "ubûdiyyet" kavramı ise, insanın Allah'a olan teslimiyetini, sadakatini, bağlılığını ve kullukta bulunmasını ifade etmektedir.² İslâmî literatürde, insanın hayatını daima Allah'a karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürmesi şeklindeki kulluk duyarlılığı için de "ubûdiyyet" ve "ubûdet" kavramları kullanılmıştır. İbadette belirli fiilleri yerine getirme öne çıkarken ubûdiyyette bahse konu fiillerle kazanılan hal, ahlâkî ve manevi öz ağır basmaktadır. Buradan hareketle tasavvufî kaynaklarda genellikle bu hal ve şuur üzerinde yoğun bir şekilde durulmuş, dolayısıyla da ubûdiyyetin ibadetten üstün sayıldığı ileri sürülmüş ve ibadetin gayesinin ubûdiyyet makamına ulaşmak olduğu dile getirilmiştir.³ Aslında ibadetler, insanın Yaratıcı ile bağının güçlenmesinde, hayatın, varlığın, var oluşun ve varlık tasavvurunun anlamlı bir zemine oturtulmasında, varlığın ve yokluğun farklı bir perspektiften okunmasında yadsınamaz bir işleve sahiptir. Bu itibarla inanma ya da inanmama, ontolojik bağlamda miladı insanla yaşit bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan hangi inanç olursa olsun, pratiklerini önemli ölçüde belirli zaman dilimlerine ve mekânlara özgü ibadetler teşkil etmektedir. Genelde dinin özelde ibadetlerin temel amacı, bireyin davranışlarını kontrol altına alarak, söz konusu davranışların fert ve toplum maslahatına uygun olacak şekilde yönlendirilmesidir. Bir başka ifadeyle dinî inanç ve pratiklerle bireyin davranışlarını doğru ve sağlıklı bir zemine oturtmak suretiyle toplumsal düzenin bozulmasının önüne geçilmesi ve bireylerin uzlaşma içerisinde yaşamlarını sürdürmeleri hedeflenmektedir.

Yüce Allah'ın Hz. Peygamber aracılığıyla insanlığa takdim ettiği son hak din İslam'a gelince, aslında insanın yaşam süreçlerine ilişkin her eylemi, tavır ve tutumu ibadet/kulluk kapsamında telakki edilmiş ve bu eksende ilahi mesajlarla hayatın tanzimi amaçlanmıştır. Bu itibarla ibadet kavramı, yaşamın sadece belli bir kesitini kuşatan muayyen pratikler ile sınırlı tutulmamıştır. Öyle ki insanın ailesinin geçimi bağlamında rızık temini için göstermiş olduğu gayret, bir başkasına söylenen güzel bir söz, insanlara eziyet vereceğini düşündüğü bir nesneyi yoldan alıp kenara koymak, can sahibi bir varlığın yaşamını idame ettirebilmesine katkı sağlamak hemen her biri ayrı bir değeri haiz ibadetler olarak nitelendirilmiştir.⁴ Ancak ibadetin hayatı kuşatan bu genel anlamı bir tarafa daha özel anlamıyla İslam dininin, namaz, oruç, zekât, hac gibi pratiğe yönelik ibadet biçimleri daha belirgin ve yaygın bir şekilde gündeme gelmektedir. Bahse konu ibadetlerin, kimi sadece bedenî, kimi malî/ekonomik, kimi de hem bedenî hem de malî bir nitelik taşımaktadır. Bunun

² Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233.

³ Semih Ceyhan, "Ubudiyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/32-33.

⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Sulh", 11, "Cihâd", 72, 128; Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Zekât", 56.

yanı sıra namaz gibi kimi ibadetler günlük, oruç gibi kimi ibadetler yıllık, hac gibi kimi ibadetler de adeta ömürlük bir hüviyet arz etmektedir. Hangi türden olursa olsun ibadetin şekil, şart ve yükümlülük koşullarını Şâri' bir başka ifadeyle Allah ve resulü belirler. Mükellef tarafından yapıldığında neyin sevap, terk edildiğinde ise neyin günah, neyin helal, neyin haram olduğunu Allah ve resulü belirler.⁵ Bu itibarla Allah ve resulü tarafından teşri kılınmayan bir tutum ve davranış, ibadet kapsamında değerlendirilemez. Diğer taraftan ibadetler, şekil şartları ve ayrıntılarıyla birlikte Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla tekemmül etmiştir.

İbadetler genelde taabbudî olarak nitelendirilir.⁶ İbâdet kökünden türetilmiş olan "taabbüd" terimi, yaratıcının kendisine sırf bağlılığı sınıdığı veya bu amacın baskın olduğu dinî düzenlemelerin bu özelliğini ifade etmek üzere kullanılır. Dar anlamda taabbudîlik, vazediliş/konuluş gerekçesi akılla kavranma imkânı bulunmayan dinî bir yükümlülüğü sadece Şâri'nin emri ya da nehyi olduğu için kabul ile karşılamak ve gereğini ifa etmek demektir.⁷ Bu itibarla bahse konu ibadetler dinde nasıl ve ne şekilde yapılması emredilmiş ise, Allah katında kabul görmesi için o formda ifası gerekir. Özellikle hac ibadetinin gerek yapılış şartları gerek ifa şekli, zamanı ve mekânı açısından diğer ibadetlerden farklı bir konumu haiz olduğu görülür. Zira hac ibadetinde birçok menâsikin semboller bağlamında ifa edildiği vakidir.

Diğer taraftan tarihsel sürece bakıldığında hemen her din veya inancın kendine özgü şekil ve şartları muhtevi bir hac ibadeti olduğu görülür. Özü itibarıyla hac, herhangi bir mekânda ulûhiyyetin tecellisi inancı eksenine oturmaktadır. Genel olarak kutsal mekân nitelemesi, tüm dinlerde haccın ortak noktası olarak kabul edilmektedir. Yine hepsinde olmasa da bir kısmında en önemli ortak noktalardan biri de kutsal zaman anlayışıdır.⁸ İnanç sistemlerinde kutsal kabul edilen yerlerin aslında fiziksel bağlamda mekân olma açısından sair yerlerden bir farkı söz konusu değildir. Şu kadar var ki, bahse konu yerde ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir hadisenin meydana gelişi veya söz konusu mekânın dinî bir şahsiyetle ilintisi mekânı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır. Böyle bir mekânın ilgi çekici vasfı da kendine nispet edilen kutsallık unsuru ile doğrudan ilintili oluşudur. Kutsal mekân kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti tarih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekânları ziyaretin sebebi, o mekânın kutsiyetinin uzanımı olarak bahsedebileceği maddî, manevî ve ahlâkî faydaları iktisap etmektir. Genelde kutsal bir mekâna veya mabede yapılan seyahatten ibaret olan hac sırasında sarf edilen gayrete karşılık fiziksel bir rahatsızlığın giderilmesinden ebedî hayatın kazanılmasına değin birçok fayda ümit edilebilmektedir. İlahî dinlere gelince, onlarda da niteliği ve nasıl'lığı farklılık arz etse de bir hac ibadetinin varlığı açıktır. Nitekim Yahudilik ve Hristiyanlıkta da belirli ritüelleri haiz hac ibadeti bilinen bir husustur.⁹

⁵ Âl-i İmran 3/50; Tevbe 9/29.

⁶ Konuya ilişkin bkz. Abdullah Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbudiyyâtın Sahası Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 25-57.

⁷ Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât t fi usûli's-Şerî'a* (Beyrut: 1986), 2/ 318-319; Şahveliyyullah Ahmed b. Abdurrahman ed-Dehlevî, *Hucetullâhi'l-bâliga* (Beyrut: 1990), 1/385.

⁸ Bkz. Ö. Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382; Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2002), 97-120.

⁹ Harman, "Hac", 14/382; Erbaş, *İslam Dışı Dinlerde Hac*, 97.

İslam dininde ise hac; gerekli şartları ve yeterlilikleri taşıyan Müslümanların yerine getirmekle yükümlü olduğu farz bir ibadettir. Haccın farziyeti, Kitap, Sünnet ve icma ile sabittir.¹⁰ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de; "Orada apaçık deliller vardır, İbrahim'in makamı vardır; kim oraya girerse, güvenlik içinde olur; oraya yol bulabilene Allah için Kâbe'yi haccetmesi gereklidir. Kim inkâr ederse, bilsin ki; doğrusu Allah, âlemlerden müstağnidir."¹¹ buyurulmak suretiyle, haccın farz olduğu dile getirilmektedir. Hz. Peygamber de "İslâm beş temel esas üzerine kurulmuştur. Allah'tan başka ilah bulunmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, hac yapmak ve Ramazan orucu tutmak."¹² ifadesiyle, haccın İslâm'ın beş temel şartından birini teşkil ettiğini dile getirmiştir.¹³ Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de namaz, oruç ve zekâtın ana hatlarıyla söz edilmesine karşın haccın daha ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı ve muhtelif ayetlerde hikmeti, ihtiva ettiği alt ibadetlerin ifa şekli, hac yasakları, haccın cereyan ettiği mekânların tarihçesiyle ilgili önemli açıklama ve hükümlerin yer aldığı görülür.¹⁴ Ancak yerine getirilmesi, geniş bir zaman dilimini kapsayan ve içinde birçok ibadeti ve davranış biçimini barındıran hac, asıl Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla ayrıntılı bir şekilde belirginleşmiştir.¹⁵ Buna ilaveten sahabe döneminden günümüze değin geçen süre içinde bütün İslam âlimleri, gerekli şartları taşıyan kimsenin ömründe bir defa hac yapmasının farz olduğu hususunda görüş birliği içindedir.¹⁶

Hac ibadeti sadece çağımızda değil öteden beri ifasında türlü hikmetin yanında meşakkat ve zorlukların da mevcut olageldiği bir ibadet biçimi olarak dikkat çekmektedir. Hz. İbrahim'e hitaben Yüce Allah'ın, "İnsanlara hac ibadetini duyur gerek yaya gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar."¹⁷ buyruğunda, bu meşakkat/zorluğun varlığı ima edilmiştir. Şüphesiz tarihsel süreç içinde meşakkat ve zorluğun odaklandığı etkenler değişiklik arz edebilir. Neticede bir seferi, muayyen bir zamanı, mahdut bir mekânı iktiza eden hac ibadeti, şartlar ne derece iyileştirilirse iyileştirilsin, imkânlar hangi düzeyde olursa olsun sonuçta meşakkat ve zorluktan azade değildir. Bunun hac ibadetinin özüne ilişkin olumsuz bir çıkarım olarak yorumlanmaması gerekir. Gerçek şu ki, haccın tabiatında zorluk ve meşakkatın temerküz ettiği etken dönemsel olarak değişiklik gösterse de zorluk ve meşakkatın varlığı arızî değil süreçseldir. Nitekim istitâat terimi, haccın farziyyetinde kilit ve bir o kadar da kapsamlı kavramlardan biri olarak dikkat çekmektedir.¹⁸ Günümüzde sadece ekonomik koşullar ve sağlık şartları bağlamında istitâatin varlığı, haccın farziyeti noktasında yeterli olsa da edası noktasında, teklif/yükümlülük için yeterli imkânı sağlamayabilir. Bir başka ifadeyle istitâat, gerek mükellef, gerek teklifi tamamlayan zaman ve mekân açısından farklı kalemlere açık esneklikte bir kavramdır. Kaldı ki milyonları aşkın insanın mükellefiyete ilişkin

¹⁰ Abdurrahmân Cezîrî, *Kitâbu'l-fıkh ala'l-mezâhibi'l-erbaa* (Beyrût:Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1986), 1/631.

¹¹ Al-i imrân 3/97.

¹² Buhârî, "İman", 8; Müslim, "İman", 19-22.

¹³ Buhârî, "İmân", 1, 2; Müslim, "İmân", 19-22; Muhammed b. İsa Tirmizî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İmân", 3.

¹⁴ Bkz. el-Bakara 2/125-128, 158, 189, 196-203, 217; Al-i imrân 3/96-97; el-Mâide 5/1-2, 95-97; et-Tevbe 9/1-3, 19; el-Hac 22/25- 37; el-Fetih 48/25-27.

¹⁵ Rahmi Yaran, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/410.

¹⁶ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: 1981), 1/318; Cezîrî, *Kitâbu'l-fıkh*, 1/631; Salim Ögüt, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/389.

¹⁷ Hac 22/27.

¹⁸ İstitaat kavramının kapsamı için bkz. Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu* (Dımeşk: Daru'l-Fikr, 1985), 3/25.

şartları taşınmasına rağmen ulaşım, iskân ve mekânsal kısıtlılıklar nedeniyle haccın edasına imkân bulamaması bunun en belirgin ifadesidir.

Araştırmamızda belirli mekânlarda, muayyen zamanlarda belirli menâsikin ifası temeline oturan hac ibadetinde, Mina'da gecelemenin fikhî boyutunu ele alarak konuya ilişkin mezhep görüşlerini analiz ederek bir sonuca ulaşmaya çalışacağız. Zira tabii oldukları mezhep görüşü çerçevesinde hac ibadetini ifa eden hacıların, terviye ve teşrik günlerinin gecelerinde her koşulda Mina'da gecelemeği haccın bir gereği olarak kabulü ve bunu menâsik bağlamında ifaya yönelmesi beraberinde birçok riski getirmektedir. Bu itibarla mevcut algı ve uygulamanın günümüz koşullarında tatbikinin farklı açılardan değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Araştırmamızın ana temasını İslam hukuk ekollerinin konuya ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi teşkil etmektedir.

1. Terviye ve Teşrik Günlerinin Gecelerinde Mina'da Geceleme

1.1. Mekânsal Olarak Mina ve Sınırları

Mina, “şeytan taşlama” olarak dilimize geçen remy-i cimar ve kurban kesme gibi bazı hac menâsikinin ifa edildiği yerin adıdır. Arap dilinde insanların toplandığı veya kan akıtılan yere “Mina” denmesinin yanında Hz. Âdem'in bu mekânda cennet arzusunda bulunduğu ve Yüce Allah'ın, Hz. İbrahim'e ya da bütün kullarına bu mekânda lütufta/men bulunduğu rivayet edilmiştir.¹⁹ Ayrıca bahse konu mekâna Mina adının verilmesi, insanların bayram günlerinde burada toplanması ve Allah'a yakarıyla azabından emin olma ümidiyle kurban kesmeleri gibi sebeplerle açıklanmıştır.²⁰

Mekke ile Müzdelife arasında Mescid-i Harâm'ın yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda ve Harem sınırları içinde bulunan Mina, şeytan taşlama, kurban kesme, bayram günlerinde konaklama gibi hac ibadetlerinin/menâsik yapıldığı yerdir. Gerek bu bakımdan gerekse Müzdelife vakfesi sırasında Mina topraklarına geçmemek için buranın sınırlarının kesin şekilde belirlenmesi önem taşımaktadır.²¹ Hadislere ve tarihî kaynaklara göre Mina'nın sınırı Mekke tarafında yani batı yönünde Akabe cemresi, doğu yönünde Muhassir vadisidir. Kuzeyinde Akabe'den Muhassir vadisine kadar uzanan Kâbil dağı, güneyinde yine Akabe'nin hizasından başlayan ve Muhassir vadisine kadar uzanan Sebîr dağı bulunmaktadır. Bu iki dağın Mina'ya bakan yüzleri Mina'nın şer'î sınırları içinde, arka yüzleriyle Akabe biatının yapıldığı yer ve Muhassir vadisi ise, şer'î sınırların dışındadır. Mina ile Müzdelife'nin sınırlarının belirlenmesi amacıyla Suudi Arabistan Hac Bakanlığı bünyesinde kurulan komisyon, 1973'te topografik bir çalışma yaparak sınırları tespit etmiştir. Arafat ve Müzdelife gibi ortak bir ibadet mekânı olduğundan 812 hektarlık bir alanı kapsayan Mina'nın da özel mülkiyete konu olamayacağı Hz. Peygamber tarafından bildirilmiştir.²²

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l -Kur'ân* (Beyrût:1965), 3/7.

²⁰ Mehmet Şener, “Mina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/96.

²¹ Şener, “Mina”, 30/96.

²² Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/193; Şener, “Mina”, 30/96; Abdullah Tırabzon, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2008), 68.

1.2. Mina'da Gecelemenin Zamanı

Mina'da gecelemenin zamanı; Arafat vakfesi öncesinde terviye günü ve Müzdelife vakfesinden sonra bayramın 2, 3 ve 4. günlerinin gecelerinin Mina'da geçirilmesini kapsamaktadır. Hz. Peygamber yapmış olduğu hacda gerek terviye gününün gerekse teşrik günlerinin gecelerini Mina'da geçirmiştir.²³ İslam hukukçuları, terviye günü Mina'da gecelemenin sünnet olduğu konusunda görüş birliği içindedir.²⁴ Buna karşılık fukaha teşrik günlerinin gecelerinde Mina'da gecelemenin hükmü konusunda farklı görüşlere sahiptirler.²⁵ Öz olarak ifade etmek gerekirse, meşhur İslam hukuk ekollerinin hac ibadeti bağlamında hükmü farklılık gösterse de teşrik günlerinde Mina'da gecelemenin sünnet, müstehap veya vacip olduğu şeklinde bir görüşe sahip olduklarını görüyoruz.²⁶

1.2.1. Terviye Günü Mina'da Gecelemek

Terviye, hacca ilişkin menâsikin ifasına başlanılan ilk gün olması açısından önem taşımaktadır. Terviye; hacıların Mekke'den Mina'ya hareket ettikleri zilhicce ayının 8.gününe verilen isimdir. Kelimenin kök anlamı hakkında şöyle bir çıkarım söz konusudur: İnsanlar, Mina'da su bulamayacakları için bugün binilerine suya kandıracak kadar su verirlerdi, kendileri de kanıncaya kadar su içerlerdi. İşte bugüne, “yanına su aldı” anlamına gelen “ravvâ” sözcüğünün masdarı olan “terviye” günü denilmiştir.²⁷

İslam hukukçuları, terviye günü Mina'da gecelemenin sünnet olduğu konusunda görüş birliği içindedir.²⁸ Zilhicce ayının 8. günü Mekke'de sabah namazını kılıp güneş doğduktan sonra Mina'ya gitmek, böylece öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah olmak üzere beş vakit namazı orada eda etmek, geceyi orada geçirmek, arefe günü sabah namazının ardından Arafat'a çıkmak sünnettir.²⁹ Mümkün olduğu takdirde Mina'da Hz. Peygamber'in konakladığı Hayf Mescidi'ne yakın bir yerde konaklamak sünnete daha uygun görülmüştür.³⁰

²³ Buhari, “Hac”, 82,83; Müslim, “Hac”, 336; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Menâsik”, 57,58;Tirmizî, “Hac”, 50, 112; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Menâsik”, 51, 80, 84.

²⁴ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/204.

²⁵ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/159; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/300; Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni'l-minhâc* (Mısır:1958), 1/504; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/204.

²⁶ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2/151; Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-mebsût* (Beyrût:Dâru'l-Marife, 1978), 4/52; Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğni* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/473;Saîd b. Abdulkadir Başnefer, *el-Muğni fi fıkhü'l-hacci ve'l-umre* (Cidde: Mektebetu'l-İlm, 1993), 288.

²⁷ Salim Öğüt, “Terviye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 520.

²⁸ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/204.

²⁹ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/211. Konuya ilişkin hadisler için bkz. Müslim, “Hac”, 147; İbn Mâce, “Menâsik”, 84; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) , “Menâsik”, 34.

³⁰ Öğüt, “Terviye”, 520.

Arafat vakfesi öncesi Mina'da gecelemenin sünnet olduğuna ilişkin Hz. Peygamber'in haccındaki uygulaması zikredilmektedir.³¹ Nitekim Câbir b. Abdullah, Enes b. Malik ve İbn Abbâs'tan gelen Hz. Peygamber'in haccına ilişkin rivayetlerde, Resulullah'ın terviye günü Mina'ya gidip öğle, ikinci, akşam, yatsı ve arefe günü sabah namazlarını kıldığı sonra da Arafat'a doğru yola çıktığı nakledilmektedir.³² Hz. Peygamber'den bunun dışında herhangi bir uygulama zikredilmemektedir.³³ Netice itibariyle zilhiccenin 8. günü Mina'da gecelemenin sünnet olduğu konusunda İslam hukukçuları hemfikirdir.³⁴ Hz. Peygamber'in bu uygulamasının terk edilmesinin hac menâsiki açısından bir eksiklik ya da cezayı müstelzim olmadığı telakki edilmekle beraber sünnetin terk edilmesinden dolayı isâet/hoş olmayan bir davranış şeklinde değerlendirilmesi dikkat çekmektedir.³⁵ Buna karşın bahse konu sünnetin terkinin dinî bağlamda herhangi bir ceza ya da yaptırım gerektirmediği de ifade edilmiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe'nin Atâ'dan rivayet ettiği bir habere göre Hz. Âişe zilhiccenin 8. gününü 9. gününe bağlayan gecenin tamamını Mekke'de geçirmiştir.³⁶ Şüphesiz burada bir söz veya eylemin ibadetin bir parçası olarak nitelendirilmesinde Hz. Peygamber'in tavır ve tutumu yegâne belirleyicidir. Terki veya ifasına yönelik Hz. Peygamber'in bir sözü, hoşnutsuzluğu söz konusu değilse bu eylem sünnet, vacip ya da isâet şeklinde dinî bağlamda bir hüküm izafe etmek mümkün değildir. Kaldı ki hac ibadetinin temel rükünlerinden olan zorlu bir süreci gerektiren Arafat vakfesinin öncesinde, günümüz koşullarında mevcut mekânın böylesi bir uygulamayı gerçekleştirme hususunda ne derece riskleri, zorluk ve olumsuzlukları beraberinde getireceği açıktır. Milyonlarca hacının sınırlı bir mekânda aynı anda varlığı iâşe, ibate, ibadet, iskân ve sağlık açısından henüz hac ibadetinin başlangıcında birçok hacının ibadetini tamamlayamamasına sebebiyet verme olasılığı taşımaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bahse konu uygulamasını, hacın bir parçası olarak kabul etmek yerine, o günün koşullarında Arafat vakfesi öncesinde huccacın istirahatine ve buna bağlı olarak vakfeyi ve Arafat'taki ibadetlerin ifasında dinginliği temin bağlamında yapılmış stratejik bir uygulama olarak kabulü daha isabetli gözükmektedir. Burada Hz. Peygamber'in fiiline dinî bağlamda bir hüküm/sonuç bağlanacaksa o da "istirahat" ya da "dinlenmenin" sünnet oluşu ve uygulamanın bize yönelik süreçsel boyutunun da "istirahat" olduğu yönündeki kabuldür. Dolayısıyla bahse konu uygulama, Mina ile sınırlı mekânsal bir sünnet değil dinlenmenin sağlanacağı her neresi ise hacıların Arafat öncesi o mekânda istirahatinin teminidir. Bu itibarla Hz. Peygamber'in uygulamasının mekân ve zamanla ilintili bir sünnet olmadığı kanaatindeyiz.

1.2.2. Teşrik Günlerinde Mina'da Gecelemek

³¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 2/151.

³² Buhari, "Hac", 82,83; Müslim, "Hac", 336; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57,58; Tirmizî, "Hac", 50, 112; İbn Mâce, "Menâsik", 51,84.

³³ Hüseyin Kayapınar, "Arafat Öncesi ve Müzdelife Sonrası Mina'da Gecelemenin Hükümü", *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 355.

³⁴ Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/204.

³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/53; Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve edilletuhu*, 3/204; Başnefer, *el-Mugnî*, 289.

³⁶ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, (Riyad: 2015), 8/324.

Teşrîk, terim olarak zilhicce ayının muayyen günlerinde farz namazların ardından özel lafızlarla tekbir getirmeyi ifade etmektedir. Bahse konu zaman diliminde getirilen bu tekbirlere, “teşrîk tekbirleri/tekbîrâtü't-teşrîk”, tekbirlerin alındığı günlere de “teşrîk günleri/eyyâmü't-teşrîk” denilmektedir.³⁷

Zilhiccenin 9 ile 13. günleri arasında yoğun bir şekilde ifa edilen hac menâsikinin çeşidi, mekânı, vakti gibi hususlar dikkate alınarak bu ayın 8. günü “terviye”, 9. günü “arefe”, 10. günü “nahr/zebh” günü, 11-13. günleri teşrîk günleri şeklinde isimlendirilmiştir. Ayrıca dört gün olan Kurban Bayramının ilk üç gününde kurban kesilebildiği için bu günlere “eyyâmü'n-nahr” adı da verilmektedir.³⁸ Bayramın birinci gününden sonraki üç güne teşrîk denmesi yaygın olmakla birlikte arefe ve nahr günlerini ilâve etmek suretiyle bunun sayısını beş güne çıkarırlar da vardır. Hacılar, zilhiccenin 11-13. gecelerini Mina'da geçirirler ve bu günlerde cemrelere taş atarlar. Bu üç güne ve namazların akabinde getirilen tekbirlere, teşrîk isminin verilmesinin sebepleri hakkında, eskiden bayramın ilk günü kesilen kurbanların etlerinin taşlara serilerek güneşte kurutulması, bayram namazının bayramın ilk günü işrak vaktinde kılınmaya başlanması ve farz namazların arkasından okunan tekbirlerin çoğunun bu günlere denk gelmesi gibi açıklamalar yapılmıştır.³⁹

Mina'daki hacca ilişkin menâsik ile ilgili olarak “Belirlenmiş günlerde Allah'ı zikredin. Gunahtan sakınan kimsenin, acele edip Mina'daki ibadeti iki günde bitirmesinde günah yoktur, (şayet iki günde bitiremez diğer günlere sarkarsa) bunda da günah yoktur. Allah'a saygılı olun. Bilin ki sizler, O'nun huzurunda toplanacaksınız!”⁴⁰ ayeti ve Hz. Peygamber'in uygulamaları fukahânın görüşlerinin şekillenmesine zemin teşkil etmiştir. Bahse konu ayette geçen “أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ” “belirlenmiş günler” ifadesi, Mina'da gecelemenin hükmü konusunda adeta kilit kavram niteliği taşımaktadır. Tefsirlerde gerek ayetin bütününe gerekse “أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ” “Belirli günler” ifadesine yüklenen anlama ilişkin farklı yorumlar yapılmıştır.⁴¹ Mensup oldukları mezhebin görüşünün etkisinde kalan bazı müfessirler, ayeti Mina'da gecelemenin gereğine işaret bağlamında yorumlamışlardır.⁴² Oysa İslam hukukçuları haklı olarak Mina'da gecelemenin hükmünün tespitine ilişkin tartışmalarında söz konusu ayeti referans olarak göstermemiştir. Zira ayette, teşrîk günlerini Mina'da geçirmeyi âmir bir ifade ya da hüküm söz konusu değildir. Şu kadar var ki, ayet mevcut vakiyayı ya da olağan hac akışını dillendirdiği için Mina'dan dönmekten söz etmektedir. Diğer taraftan ayetin nüzul sebebi de delaletinin doğru bir zemine oturtulması konusunda fikir vermektedir. Şöyle ki, Cahiliye Arap toplumu Mina'dan ayrılma/geceleme hususunda iki farklı tutum sergilemekteydiler. Onlardan bir kısmı acele ederek ilk nefir günü/bayramın ilk üç günü, Mekke'ye dönenleri kınar ve günahkâr sayarlardı. İkinci bir kısmı da ikinci nefir günü (yani bayramın dördüncü günü) dönmek üzere Mina'dan ayrılmayı geciktirenleri günahkâr ola-

³⁷ Fahrettin Atar, “Teşrîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/575.

³⁸ Atar, “Teşrîk”, 40/575.

³⁹ Atar, “Teşrîk”, 40/575.

⁴⁰ Bakara 2/203.

⁴¹ Ayetin tefsiri için bkz. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/103; Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: 1981), 5/208; M.Hamdi Yazır Elmalı'lı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 2/730.

⁴² Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 5/212.

rak telakki ederlerdi. Yüce Allah, Cahiliye devrindeki her iki anlayışı da reddetmek üzere bu ayeti indirmiştir.⁴³ “...فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ” “...Günahtan sakınan kimsenin, acele edip Mina'daki ibadeti iki günde bitirmesinde günah yoktur, (şayet iki günde bitiremez diğer günlere sarkarsa) bunda da günah yoktur.” ifadesi ayetin nüzul sebebi ile örtüşmektedir. Dolayısıyla ayet, bahse konu günlerde Mina'da kalıp gecelemeden ziyade Mina'da gerçekleştirilen menâsikten olan şeytan taşlamanın iki güne sığdırılarak üçüncü gün sona ermeden Mina'da kalmadan Mekke'ye veya başka bir mekâna dönüşe verilen izni dile getirmektedir. Buna karşın şeytan taşlama dördüncü güne sarkarsa Cahiliye Arap toplumunun algılarının aksine gecikmeden dolayı bunda da herhangi bir günahın olmadığına vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamberin, “Hac Arafat'tır, hac Arafat'tır, hac Arafat'tır. Mina günleri, üç gündür. Kim iki gün içinde acele edip gerekli menâsiki tamamlayarak dönerse, ona bir günah yoktur. Kim de gerekli menâsiki yetiştiremeyip geri kalırsa ona da bir günah yoktur. Kim bayram günü sabahı fecirden evvel Arafat'a kavuşacak olursa, hacca kavuşmuş olur.”⁴⁴ sözü de ayeti açıklar mahiyettedir. Burada söz konusu günlerde Mina'dan ayrılmayı sadece Mekke ile sınırlı tutmamak da gerekir. Hacılar farklı mekânlara da ayrılmak durumunda kalabilirler. Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır, “Vatanına hareket için acele ederse”⁴⁵ şeklinde yaptığı yorum ile ayetin böyle bir açılıma imkân tanıdığına işaret etmiştir. Fakihlerin çoğunluğuna göre, ayette belli günlerde Allah'ın zikredilmesinin istendiği günler⁴⁶, teşrîk günleri, zikirden maksat da teşrîk tekbirleridir. Bu tekbirler, Allah'ın konukları sayılan hacıların Kâbe'den yükselen tekbir ve zikirlerine, bütün dünya Müslümanlarının iştirak edip Allah'ın yüceliğini ilân etmelerini sembolize eder.⁴⁷

1.3. Hz. Peygamber'in Uygulaması

Hac, hicretin 9. yılında farz kılınmış, Hz. Peygamber de ömründe bir defa hac yapmıştır. Hz. Peygamber'in yapmış olduğu tek hacca kaynaklarda “Haccetü'l-İslam/İslâm hacı”, bu esnada haccın bütün ahkâm ve menâsikini, helâl ve haramları öğrettiği için “Haccetü'l-Belağ/Tebliğ hacı”, dinin tamamlandığını bildiren ayet arefe günü Arafat'ta nâzil olduğu için “Haccetü'l-Kemal ve't-Tamam” da denilmiştir. Bu hac, Hz. Peygamber'in ömrünün son yılına denk gelmesi ve yaptığı konuşmalarda “Belki bu seneden sonra sizinle burada bir daha ebedi olarak buluşamayacağım.”⁴⁸ şeklinde ifadeler kullanması sebebiyle de özellikle vefatından sonra “Haccetü'l-Veda/Veda Hacı” adı ile meşhur olmuştur.⁴⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in hacca ilişkin uygulamaları haccın ifa şeklini belirlemektedir.

İbadetler, teşri bakımından taabbudîdir. Akla değil nakle dayandığı için ibadetlerin şekli ve yapılışı konusunda, aklen yapılacak çıkarım ve açıklamalar sonuçta kişisel bir yorumdan öteye geçemez. Zira Hz.

⁴³ Neseî, *Medâriku't-Tenzil*, 1,103.

⁴⁴ Tirmizi, “Tefsiru'l-Kur'an”, 2975.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/731.

⁴⁶ Bakara 2/203.

⁴⁷ Atar, “Teşrîk”, 40/575.

⁴⁸ Müslim, “Hac”, 310.

⁴⁹ Mukadder Arif Yüksel, *Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, (Çorum: Basılmamış Doktora Tezi, 2017), 32.

Peygamber, “Haccın yapılışına ilişkin uygulama, fiil ve davranışları/menasikinizi benden alınız. Bilemiyorum, belki ben bu haccımdan sonra bir daha hac yapamayacağım.”⁵⁰ buyurmuştur.

Resulullah, Veda haccında Mekke’de ikamet ettiği Abtah bölgesinden zilhiccenin sekizinci günü/terviye günü kuşluk vakti Mina’ya hareket etmiştir. Yaklaşık 7 km’lik yolu kat ederek Mina’ya gelen Hz. Peygamber ve beraberindeki sahabiler, burada öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kılarak, tekrar kuşluk vakti yola çıkıp⁵¹ yaklaşık 14 km’lik mesafeyi kat ettikten sonra öğleye doğru Arafat sınırına ulaşmışlardır.⁵² Hz. Peygamber ve sahabilerin birçoğu bu yolda yaya olarak hareket etmişlerdir. Bu yorucu yolculukla birlikte, Arafat’ta, Allah’a dua, zikir ve yakarıyla birlikte yoğun bir gün geçirmişlerdir. Gün batımından sonra Arafat’tan yaya olarak hareket ederek 14 km’lik mesafeyi kat ettikten sonra geceleyin Müzdelife’ye ulaşmışlardır. Sabah namazını, ilk vaktinde kılarak Meş’ari’l Haram’da⁵³ tekbir, tehlil ve tahmitlerle Allah’ı zikretmişler ve gün doğmadan önce Mina’ya hareket etmişlerdir. Resulullah, sabah vakti ilk önce Akabe cemresine taş atmıştır. Bayramın ikinci ve üçüncü günlerinde şeytan taşlamayı öğleden sonraya bırakmıştır. Hz. Peygamber, dördüncü günü sabah cemrelere taş atarak taşlamayı bitirerek Mekke’ye dönmüştür.⁵⁴ Hz. Peygamber’in terviye ve teşrik günlerine ilişkin uygulaması bu şekildedir. Bu uygulamada, haccın menâsiki kapsamında değerlendirilebilecek tutum ve davranışlar olduğu gibi, söz konusu uygulamada ibadet niteliği taşımayan kısımların olduğunu da ifade etmek gerekir. Ayrıca Mina’ya ilişkin uygulama, illet, hikmet, maslahat, meşakkat, teysir, zaruret gibi kavramlar ekseninde analiz edilerek bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda söz konusu uygulamanın ibadet nitelikli kısımlarını tefrik zor olmayacaktır. Bu noktada bahse konu uygulamada, Hz. Peygamber’in tasarruflarının teşrii niteliğinin tespiti ve tahlili de ayrı bir önemi haizdir.⁵⁵

2. Mina’da Gecelemeye İlişkin Mezhep Görüşleri

Mina’da gecelemeden maksat, terviye günü ve teşrik günlerinin gecelerinin Mina’da geçirilmesidir. Mina’da gecelemeye ilişkin Kur’an ve sünnette herhangi bir hüküm söz konusu değildir. Ancak Veda haccında Hz. Peygamber’in terviye gününün gecesini ve bayramın 4. gününe kadar üç gece Mina’da kalması sebebiyle, İslam hukuk ekollerinin farklı görüşlere sahip olmakla beraber burada gecelemenin hükümüne ilişkin sünnet, müstehap, vacip şeklinde bir çıkarım yaptıklarını görmekteyiz.

Terviye/Zilhicce ayının 8. gününün gecesini Mina’da gecelemenin sünnet olduğu konusunda fakihler hemfikirdir. Buna karşılık teşrik günleri olarak nitelendirilen Kurban Bayramının 2. 3. ve 4. gecelerinde Mina’da gecelemenin hükmü konusunda fakihler farklı görüşlere sahiptir. Hanefî mezhebi, İmam Şafii ve Ahmet b. Hanbel’den nakledilen bir görüşe göre teşrik günlerinin gecelerinde Mina’da geceleme sünnettir.⁵⁶ Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre ise, Kurban Bayramının 1. gününü 2. gününe, 2. gününü 3.

⁵⁰ Müslim, “Hac”, 310.

⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/362.

⁵² Tırabzon, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*, 188.

⁵³ Bilgi için bkz. Salim Öğüt, “Meş’ar-i Haram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/361.

⁵⁴ Tırabzon, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*, 189.

⁵⁵ Bilgi için bkz. Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/150-153.

⁵⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/68; Başnefer, *el-Mugnî*, 289.

gününe ve 3. gününü 4. gününe bağlayan gecelerin yarısından çoğunu Mina'da geçirmek vaciptir. Mazeretsiz olarak bu görevin terki durumunda ceza olarak kurban/dem gerekir.⁵⁷ Zeydiyye mezhebi ise, Mina'da gecelemenin farz olduğu görüşündedir. Nitekim Zeydî âlimlerden Yahya b. el-Murteza (ö.840) el-Bahru'z-zehâr isimli eserinde haccın farzlarını tadat ederken bunlardan birisinin de Mina'da geceleme olduğunu ifade eder. Hatta İmam Şafii ve İmam Malik'in de aynı görüşte olduğunu belirtir.⁵⁸

Teşrik günlerinde Mina'da gecelemenin sünnet olduğu kanaatindeki fakihler, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a sikâye⁵⁹/hacılara su dağıtım görevi nedeniyle izin vermesini⁶⁰ ve Abbas'ın da söz konusu geceleri Mekke'de geçirmesini Mina'da gecelemenin vacip olmadığına bir delili olarak sunarlar. Zira Mina'da geceleme vacip bir eylem olsaydı Hz. Peygamber buna izin vermezdi.⁶¹ Ayrıca Hz. Peygamber'in deve çobanlarına verdiği izin de Mina'da gecelemenin vacip olmadığına ilişkin bir uygulama olarak dile getirilir.⁶² İbn Abbas'tan nakledilen "Cemrelere taş attıktan sonra istediğin yerde gecele."⁶³ sözü de Mina'da gecelemenin vacip olmadığını göstermektedir.⁶⁴ Buna ilaveten bu görüşteki fakihler, Hz. Peygamber'in teşrik günlerinin gecelerini Mina'da geçirmesinin farz veya vacip şeklinde nitelendirilemeyeceğini ifade ederler. Zira Hz. Peygamber'in dinî bağlamda farz veya vacip olarak nitelendirilebilecek bir hükme delil teşkil edecek ne bir sözü ne de bir işareti olmuştur.⁶⁵

Buna karşılık Mina'da gecelemenin vacip olduğu kanaatini taşıyan Şafii, Hanbelî ve Malikî fakihler, Hz. Peygamber'in teşrik günlerinin gecelerini Mina'da geçirmesini burada gecelemenin vacip oluşuna delil olarak takdim ederler. Buna ilaveten söz konusu mezhepler, Mina'da geceleme haccın menâsiki bağlamında değerlendirerek görüşlerine Hz. Peygamber'in "Hacca ilişkin uygulamaları benden alınız"⁶⁶ hadisini de delil olarak zikrederler. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a sikâye görevi gereği izin verip başka kimseye izin vermemesi burada gecelemenin hükümünün vücubiyetinin en önemli delili olarak zikredilir.⁶⁷

Sonuç

Hac; gerekli koşulları haiz Müslümanların ömür sürecinde bir kere yerine getirmekle yükümlü oldukları gerek birey gerekse İslam toplumları açısından nice hikmet ve güzelliği bünyesinde barındıran bir ibadet biçimidir. Hac ibadeti, dinî, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik aktiviteleri muhtevi yıllık bir Müslüman/İs-

⁵⁷ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 5/46-47; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şirbînî, *el-Muğni'l-muhtâç ilâ ma'rifeti me'ânî' elfâzî'l-minhâc*, thk., A.Muhammed Muavvad ve Adil Ahmed el-Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2/265.

⁵⁸ Kayapınar, "Arafat Öncesi ve Müzdelife Sonrası Mina'da Gecelemenin Hükümü", 362.

⁵⁹ Bilgi için bkz. M.Sabri Küçükaşçı, "Sikâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/177-178.

⁶⁰ Buhârî, "Hac", 75, 133; Müslim, "Hac", 346; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 80; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 8/324

⁶¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 2/159; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/68; Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, 3/204; Başnefer, *el-Mugnî*, 289.

⁶² Ebû Dâvûd, "Menâsik", 77.

⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/324.

⁶⁴ Kayapınar, "Arafat Öncesi ve Müzdelife Sonrası Mina'da Gecelemenin Hükümü", 361.

⁶⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm İbn Hazm, *el-Muhallâ* (Beyrut: ts.), 7/184.

⁶⁶ Müslim, "Hac", 310.

⁶⁷ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 3/473; Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Kitâbu'l-mecmu' şerhu'l-mühezzeb* (Cidde: ts.), 8/223, 224.

lam buluşması niteliğindedir. Öyle ki hac ibadeti ile insanlar zamana, mekâna, tarihe, düne, bugüne ve geleceğe yolculuk yapmaktadırlar. Hac, zamansal ve mekânsal bağlamda dine ilişkin, Müslümanların inanç arşivinde kutsal olarak nitelendirilen ve yerini almış bulunan değerler silsilesini oluşturan nice hatıratın an be an yaşanmasına vesile olmaktadır. Hac, bireyin uluslararası bir sosyalite, vizyon ve ufka erişimine zemin hazırlayan evrensel ölçekte bir ibadettir. Diğer taraftan hangi açıdan bakılırsa bakılsın hac, muayyen zamanda, mahdut mekanlarda eda edildiğinden bahse konu tayin ve tahditler nedeniyle edasında doğal olarak türlü zorluk ve meşakkatlerin var olduğu bir ibadet biçimi olarak dikkat çekmektedir. Hac ibadetine tonu farklılık arz etmekle beraber zamanlar, dönemler, imkânlar değişse de değişmeyen bahse konu zorluk ve meşakkatin varlığıdır.

İbadetler, genel bir ifadeyle taabbudîdir. Onları makâsıd ve teşri' niteliğinden tecrit edecek bir anlamda onları işlevsiz kılacak ta'lil ve yorumlar şüphesiz dinin amaçlarına aykırılık arz edecektir. İbadetlerin genel manada taabbudî oluşu, onların kazanımlarının tahakkukunun aranmasının göz ardı edilmesini gerektirmez. Makâsıd ve amaçlardan uzak bir şekilde ibadetin sadece bazı norm ve mekânlara hapsedilmesi, İslam'ın ibadetleri emrediş gerekçesine ve gerçekleştirmek istediği hedeflere aykırıdır. Söz gelimi tavaf sadece Kâbe etrafında belirli sayıda dönmek, Arafat ve Müzdelife vakfesi bahse konu mekânlarda belli zaman diliminde beklemek, şeytan taşlamak belirli mekâna belli sayıda taşın atılmasından ibaret görülemez. Bir başka ifadeyle genelde ibadetler özelde hac, belirli normların ifa ya da icrasına mahkûm edilmiş ruhundan soyutlanmış mekanik bir ritüel ya da ibadet biçimi değildir. Bu itibarla hac belirli mekânlarda gündüz ya da gece bulunup uyku, gaflet veya anlamsız olarak nitelendirilecek tavır, eylem ve tutumlarla zamanı tüketmek değildir. Şüphesiz ibadeti makbul ve bereketli kılan bedensel ve ruhsal bütünlüğün azami derecede sağlanması yanında Şâri'in amaç ve makâsıdını gerçekleştirmeye yönelik niyet ve davranış da önemlidir. Burada Şâri' tarafından ibadet bağlamında mükelleflerden yapılması istenen ile ibadet niteliği taşımayan eylemlerin birbirinden tefrik ve temyiz edilmesi de ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu itibarla sembolik birçok menâsiki mündemiç hac ibadetinin gereği kapsamında değerlendirilemeyecek hususları temyiz ve tefrik, ibadetin sağlıklı bir zemine oturmasına hem katkı sağlayacak hem de beraberinde söz konusu meşakkat ve zorluğu, risk ve tehlikeyi bertaraf imkânı olacaktır. Dolayısıyla hac ibadetine ilişkin ayetler ve Hz. Peygamber'in teşri nitelikli uygulama ve sözleri, haccın ifasında yegâne belirleyicidir. Bu zemine oturmayan bir inanç veya eylem, doğal olarak dinî bağlamda makbul bir ibadet niteliğini haiz olmayacaktır. Ancak Hz. Peygamber'in her söz ve eylemi de âmir bir hüküm olarak nitelendirilmez. Hz. Peygamber, açıkça bir beyanda bulunmamış veya uygulamasını ibadetin bir parçası olarak ifade etmemiş ise, onun ibadetin ifası bağlamında uğradığı, dinlendiği, yol olarak kabul ettiği bir mekânı, bir zamanı, bir tutumu ibadet anlayışıyla dinî bir hükme bağlamak isabetli değildir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in Arafat öncesi terviye gününün gecesi ve Arafat sonrası teşrik günlerinde Mina'da gecelemesini dinî bağlamda değerlendirebiliriz. Yukarıda dile getirildiği üzere İslam hukukçuları terviye gününün gecesi Mina'da gecelemenin hükmünün sünnet olduğu konusunda hemfikirdir. Teşrik günlerinde ise Mina'da geceleme Hanefilere göre sünnet, diğer mezheplere göre vaciptir. Zeydiler ise söz konusu günlerde Mina'da gecelemenin farz olduğunu ifade etmişlerdir.

Değerlendirmemizin temellendirilmesi bağlamında şu soruların vuzuha kavuşturulması ulaşılabilecek sonucun tutarlılığı açısından ehemmiyet arz etmektedir. Arafat vakfesi öncesinde Mina'da geceleme ya da

teşrik günlerinin gecelerinin Mina'da geçirilmesi her şeyden önce dinî bir uygulama mı başka bir ifadeyle yapıldığında sevap veya terkinde isâet söz konusu olan bir uygulama mıdır? Yoksa bu uygulama zorlu bir süreç öncesinde hac ibadetinin ifasında temel olan bazı rükünlerin edası başlangıcında istirahat/dinginliğe/zindeliğe yönelik bir uygulama mıdır? Bu sorulara verilecek olumlu ya da olumsuz cevaplar uygulamanın sünnet veya vacip şeklinde bir hüküm ile nitelendirilmesinde belirleyici ana unsur teşkil edecektir. Şayet Hz. Peygamber'in uygulaması Arafat vakfesi öncesinde ya da şeytan taşlama/cemerat günlerinde yorulan veya yorulacak olan huccacı istirahat yaptırarak dinç ve zinde tutmaya yönelik ihtiyaç gereği bir uygulama ise, bu uygulama vacip veya sünnet vasfıyla vasıflandırılmayacak dolayısıyla da ibadet niteliği taşımayan bir uygulama olarak görülecektir. Şayet söz konusu uygulama Hz. Peygamber'in ibadet içerikli bir uygulaması olarak telakki edilirse, o zaman bunun günün koşulları çerçevesinde ibadetlerde ruhsat-azimet, maslahat-mefsedet ve zaruret zemininde yeniden okunması ve bu bağlamda sünnet veya vacip şeklinde bir sonuca ulaşılması gerekecektir.

Kanaatimizce gerek terviye gününün gecesi gerekse teşrik günlerinde Mina'da geceleme haccın bir parçası olarak sünnet veya vacip şeklinde dinî bir hüküm izafe edebileceğimiz bir menâsik ya da ibadet biçimi değildir. Zira haccın rükünlerinden olan Arafat vakfesini yapmak için Hz. Peygamber'in yaklaşık 25 km'lik bir yolu kat etmesi gerekiyordu. Ulaşım, iskân, iaşe, ibate, sağlık şartlarını o günün koşullarına göre düşündüğümüzde bu mesafenin sayıları 100 bini bulan bir kitle ile mola verilmeden kat edilmesi oldukça zor ve bir o kadar da meşakkatli bir durum arz edecektir. Günümüz ulaşım, iskân, iaşe, sağlık imkân ve koşulları ile Hz. Peygamber'in dönemindeki koşulları aynı düzlemde değerlendirmek isabetsiz sonuçları beraberinde getirebilir. Dolayısıyla Resulullah, bu yolu iki aşamada kat etmiştir. Hz. Peygamber'in Müzdelife değil Mina'da mola vermesi kanaatimizce Müzdelife vakfesi ile ashabin karışıklık yaşamasının önüne geçme amacına matuftur. Diğer taraftan teşrik günlerinde cemerata Mina'dan ulaşım daha kolay olacaktır. Mina, daha çok cemerat vesilesiyle dikkat çekmekte ve anlam kazanmaktadır. Hz. Peygamber'in gerek terviye gerekse teşrik günlerinde Mina'da gecelemeyle ilişkin doğrudan bir mesajı da söz konusu değildir. Hz. Peygamber, yaşadığı dönemin koşullarında Arafat'a çıkış ve Arafat dönüşü cemerata taş atılması için bir strateji belirlemiş ve bu çerçevede sair ibadetlerin zinde ve dingin ifa edilmesinde dinlenme mekânı olarak en uygun yerin Mina olacağına yönelik bir tercihte bulunmuştur. Dolayısıyla Mina'da gecelemenin, göreceli/arzi olmayan kalıtsal illetinin "istirahat" olduğunu söyleyebiliriz. Bu itibarla terviye ve teşrik günlerinde sair ibadetlerin en üst düzey motivasyon ile eda edilmesinde istirahatın sünnet ya da vacip oluşu üzerinde yorumlar yapılabilir. Bu açıdan bakıldığında Arafat vakfesi öncesi ve sonrası, huccacı zinde tutabilecek nitelikteki uygulamalar sünnet olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla istirahat, Mina ile ilintili mekâna ve zamana bağlı bir sünnet değildir. Bu istirahatın mekânının Mina ile sınırlı tutulması isabetli değildir. İstirahat, Mekke'de otellerde sağlanabiliyorsa, huccacın Arafat vakfesi öncesi ve bayram günlerinde istirahatine yönelik uygulamalar sünnet olarak telakki edilebilir. Şafii ve benzeri mezheplerin bayram günlerinin gecelerinde Mina'da gecelemeyle vacip konumunda değerlendirmeleri deliller açısından değil de bu mekânlarda dinlenmenin gereğini vurgulamaya yönelik maslahat temelli bir yaklaşım olarak izah edilebilir. Diğer taraftan günümüzde de her ne kadar ulaşım, iaşe, ibate imkânları üst düzeye çıkarılsa da sayıları milyonları aşan hacıların, aynı mekânda toplanması, gecelemesi oldukça zor ve bir dizi riski beraberinde getirecektir. Nitekim yakın zamanlarda izdiham sebebiyle binlerce Müslüman bahse konu mekânlarda sünnet ya da vacip hükümünü yerine

getirmek amacıyla yapılan uygulamaların da tetiklemeyle yaralanmış veya hayatını kaybetmiştir. Hükümler ya da dinin muhafazayı hedeflediği değerler skalası dikkate alındığında, insan hayatının ilk sıralarda yer aldığı izahtan varestedir. Dolayısıyla insan hayatının dikkate alındığı, ibadetlerin sadece bedensel değil ruhî ve makasid yönünün de bütün süreçlere dâhil edildiği bir yaklaşımla Mina vb. mekânlardaki gecelemenin hükmü değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme yapılırken de fukahanın görüşlerinin değişmez, makasid ve maslahat ekseninden soyutlanmış birer sabite gibi telakki edilmemesi isabetli sonuçlara ulaşılmasında önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Atar, Fahrettin. “Teşrîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/575-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Başnefer, Saîd b. Abdulkadir. *el-Muğnî fi fikh'l-hacci ve'l-umre*. Cidde: Mektebetu'l-İlm, 1993.
- Bedir Murteza. “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ceyhan, Semih. “Ubudiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cezîrî, Abdurrahmân. *Kitâbu'l-fikh ala'l-mezâhibi'l-erbaa*. Beyrût:Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1986.
- Dehlevî, Şahveliyyullah Ahmed b. Abdurrahman. *Hucetullâhi'l-bâliga*. Beyrut: 1990.
- Erbaş, Ali. “İslam Dışı Dinlerde Hac”, *Sakarya üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5 (2002). 97-120.
- Elmalı'lı, M.Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Harman, Ö.Faruk. “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *Musannef*. Riyad: 2015.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ*. Beyrut: ts.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktesid*. Kahire: 1981.
- Kahraman, Abdullah. “İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbudiyâtın Sahası Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 25-57.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kayapınar, Hüseyin. “Arafat Öncesi ve Müzdelife Sonrası Mina'da Gecelemenin Hükmü”, *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrût:1965.
- Küçükbaşçı, M.Sabri. “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/177-178. İstanbul: TDV Yayınları. 2009.

229 | Yiğit, İslam Hukuk Ekollerinin Mina'da Gecelemenin Hükmüne İlişkin Görüşlerinin Analitik Bir Değerlendirmesi

- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Kitâbu'l-mecmu' şerhu'l-mühezzeb*. Cidde: ts.
- Öğüt, Salim. "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 14/389-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/389-397.
- Öğüt, Salim. "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/520-521. İstanbul, TDV Yayınları, 2011.
- Öğüt, Salim. "Meş'ar-i Haram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/361. İstanbul, TDV Yayınları, 2004.
- Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: 1981.
- Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü'l-mesbût*. Beyrût:Dâru'l-Marife, 1978.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât t fî usûli's-Şerî'a*. Beyrut: 1986.
- Şener, Mehmet. "Mina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/96-97. İstanbul, TDV Yayınları, 2005.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni'l-minhâc*. Mısır:1958.
- Tırabzon, Abdullah. Hac İbadetinde Yasak Davranışlar. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yaran, Rahmi. "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/410-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yüksel, Mukadder Arif. *Siyer, Hadis ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*. Çorum: Basılmamış Doktora Tezi, 2017.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1985.